

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.223>
УДК 94:327:355.48(4)“1914”

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
martynov.andriy15@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

ОРИГІНАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

**Рецензія на книгу: Крістофер Кларк. Сновиди.
Як Європа ввійшла у війну 1914 року**

Львів: Локальна історія, 2025. 664 с.

Перше видання книги професора сучасної історії Кембридзького університету Крістофера Кларка, яка була присвячена політичній історії початку Першої світової війни, побачило світ у 2012 р. Книга стала помітною історіографічною подією, яка повернула увагу до «класичної» наративної політичної історії, фактично, інтелектуально її реабілітувала. Англomовна історіографія межі ХХ—ХХІ ст. рясніє модними постмодерними працями, типовими для «нової історичної науки», з пріоритетною увагою до постколоніальних досліджень, математичних методів аналізу історичного процесу, ролі дискримінованих «соціальних низів», феміністичних теорій тощо. Жодною мірою не полемізуючи щодо доцільності таких досліджень у відповідному предметному полі, маємо зазначити, що метаполітична

Цитування: Мартинов А. Оригінальний погляд на початок Першої світової війни [Рец. на кн.: Кларк К. Сновиди. Як Європа ввійшла у війну 1914 року. Львів: Локальна історія, 2025. 664 с.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 223—228. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.223>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

історія як методологічна стратегія вивчення симбіозу перманентної взаємодії еліт і різних соціальних верств є дуже плідною стратегією дослідження, що й довів К. Кларк.

Рецензована монографія присвячена політичній та дипломатичній історії трагічного процесу втягування Європи в Першу світову війну. «Прекрасна епоха» Європи перших 13 років ХХ ст., здавалося, свідчила про невідворотність перемоги ліберальної глобалізації з її підприємництвом, шаленими забавами, колоніальною лихоманкою, космополітизмом і лібералізмом. Більшість європейців була переконана в лінійності прогресу та його неухильному устремлінні до нових цивілізаційних висот, коли кожне наступне покоління житиме краще за попереднє. Досягнення

вершини прогресу, як завжди буває, є водночас початком неухильного спуску.

Понад століття причини Першої світової війни залишаються в центрі суспільних дискусій. Багата на різні концептуальні побудови світова історіографія причин початку Першої світової війни характеризується діалогом між адептами теоретичних побудов навколо національно-державницьких конфліктів, формою яких була міжімперська конкуренція, яка штовхнула Європу до війни, та прихильниками марксистсько-ленінських концептуальних побудов, які шукають початки Великої війни у класових та імперіалістичних суперечностях. Обом мегаконцепціям властивий телеологічний підхід, який намагається не бачити альтернативних варіантів розвитку подій. Наче Європа була приречена на цю «другу Пелопоннеську війну», відлунням чого є «аксіома Фукідіда»: війна неминуча, якщо колишня велика держава рухається до занепаду, а нова посилюється (у Фукідіда мова йшла про поліси Афіни й Спарту, у випадку модерної Європи — це Британія та Німеччина, хоча насправді великою державою після Першої світової війни стали США).

Натомість К. Кларк висвітлює альтернативи й розглядає різні варіанти та причини початку Великої війни. Він поставив за мету не висунути звинувачення тій чи тій державі або особі, а виявити рішення, які призвели до війни, зрозуміти аргументацію та рушійні мотиви, що стояли за ними. Це не означає цілковитої відмови від обговорення питань відповідальності — мета радше в тому, щоби відповіді на запитання «чому» виникали з відповідей на запитання «як», а не навпаки (с. 25). На нашу думку, це слухна авторська концептуальна побудова, яка робить історика не прокурором, а свідком, який реконструює минуле.

Читача підкупає авторська увага до метаісторичних процесів та їхніх соціально-психологічних причин. Автор звертає увагу, що міжвоєнні видання документів переважно апологетичні, які попри свою незаперечну дослідницьку цінність, стали боєприпасами у «світовій війні документів». Подіям Першої світової війни

додає складності ще й поширена непрозорість державно-політичних процесів у країнах, причетних до цієї кризи.

Рецензована книжка стала спробою зрозуміти Липневу кризу 1914 р. як сучасну подію та як одну з найскладніших подій усіх часів. Питання «Чому так сталося?» запрошує до пошуку глибинних онтоепістемологічних причин: імперіалізму, націоналізму, озброєнь, альянсів, великих фінансів, ідей національної гідності й механізмів мобілізації. Насамперед дослідник зосередився на суперечці Сербії та Австро-Угорщини, яка розпалала конфлікт. Далі історик шукає та знаходить відповіді на важливі запитання: як відбувалася поляризація Європи та її поділ на ворожі блоки, як уряди європейських держав формували закордонну політику, як Балкани стали театром такої масштабної кризи, як міжнародна система, яка в 1912—1913 рр. входила в епоху розрядки, призвела до світової війни? Звичайно, це полемічний момент, наскільки для цього часу варто говорити про розрядку, коли не було ніяких інституційних механізмів для її реалізації.

Прологом Великої війни стали Балканські війни 1912—1913 рр., які витіснили з Європи Туреччину та порушили баланс сил на континенті. Вороги Австро-Угорської імперії вважали, що вона має піти в минуле. У центрі боротьби Відня та Белграду була Боснія, яку серби сприймали як ядро «Великої Сербії», але в 1908 р. Боснія була анексована Австрією. Проте європейська криза розгорталася навколо поділу Європи на ворожі військово-політичні блоки, тобто процесу, що відбувався в 1887—1907 рр. Великий перелам 1904—1907 рр. допомагає пояснити виникнення структур, які уможливили континентальну війну, але не пояснює її причин. Щоб їх роз'яснити, треба дослідити, як процеси ухвалення рішень формували політичні результати, а широка мережа континентальних альянсів стала пов'язаною з конфліктами, що розгорталися на Балканах. Європа швидких крейсерів, радіоелеграфу й електричних запальничок була континентом монархій. Зважаючи на це, початок війни 1914 р. нагадує кульмінацію родинних міжусобиць. Національний інтерес не був об'єктивним імперативом, що тиснув на владу ззовні, а проєкцією певних інтересів усередині самої політичної еліти. Це ще один полемічний момент. Чи варто так безапеляційно вважати монархічні режими (такі різні за формою політичного устрою — від традиціоналістської британської конституційної до абсолютної російської монархії, яка невдало модернізувалася, та «майже конституційної» австро-угорської монархії) анахронізмом. Чи не були різні форми монархій до «війн народів» скоріше моделлю колективної безпеки Європи?

Автор робить цікаве порівняння. Під час Карибської кризи можна було реконструювати співвідношення сил двох наддержав, які перебирали варіанти, а напередодні Першої світової війни виконавчі структури погано розуміли наміри одна одної та навіть у межах відповідних альянсів діяли з низьким рівнем довіри та з високим рівнем ворожості й параної (с. 254). Наприклад, Російська імперія одночасно не могла сприяти створенню Великої Болгарії та Великої Сербії. Спрямовані на слов'янські спільні інтереси політичні інтенції були спрямовані лише на послаблення Австро-Угорщини. Унаслідок цього австрійські політики втрачали віру в ефективність стандартних дипломатичних процедур у розв'язанні конфлікту

інтересів із Сербією. Усі думали про Європу в категоріях союзних блоків, а не як про континентальну геополітичну екологічну систему, у якій кожна держава має відгравати свою роль.

Здавалося, що в 1912—1914 рр. європейська міжнародна система демонструвала неймовірні успіхи в царинах кризового управління та розрядки ситуації. Сторони конфліктів вважали, що розрядка це не уникнення війни, а лише її відтермінування. Домінував «Кодекс поведінки», покликаний вигороджувати непохитну силу перед піддатливістю, тактичною гнучкістю та хитрістю, які пов'язували з попереднім поколінням європейських політиків (Бісмарк, Кавур, Солбері). Саме цей «Кодекс» мав усі шанси збільшити потенційну ймовірність конфлікту (с. 369). Що, звичайно, зайвий раз доводить непевність «розрядки», особливо коли мілітаризм усіх суб'єктів тільки посилювався.

До того ж, зауважує К. Кларк, яскравою рисою взаємодії між європейськими керівниками була постійна невизначеність у всіх колах щодо намірів і друзів, і потенційних ворогів. Проблемним було й перетікання влади між різними угрупованнями й можновладцями, а також хвилювання щодо можливого впливу суспільних настроїв. Ця внутрішньополітична невизначеність ускладнювала розуміння співвідношення сил у зовнішньополітичному керівництві. Унаслідок цього епізодичні періоди розрядки, якими запам'яталися останні передвоєнні роки, вплинули на ситуацію парадоксально: змусивши європейську війну здаватися менш ймовірною. Унаслідок цього політики вважали, що можна безконечно підвищувати ставки в політичній грі, не ризикуючи спровокувати велику війну.

Імперіям здавалося, що війна — єдиний вихід із глухого кута, в якому вони опинилися. Сараєвські вбивства 28 червня 1914 р. не лише мотивували яструбів до війни, а й зруйнували всі надії на мир, хоча всім було зрозуміло, що сербська війна стане загальноєвропейською. Так виявлялася небезпека розрядки, вона спонукала політиків недооцінювати небезпеку їхніх дій. Еліти були поставлені перед рішенням вибору, коли ставки неймовірно високі, вплив кожного з варіантів трансформаційний і невідворотний, емоційне навантаження колосальне, а наслідки бездіяльності потенційно довготривалі. Такі рішення можуть набути екзистенційних масштабів через свою перспективу перевинайти директивну інституцію, змінивши її до невпізнанності. Необхідність робити болісний вибір з-поміж протилежних варіантів розривала не тільки партії чи уряди, а й голови окремих політиків, які ухвалювали рішення. Вирішальну місію обирати між війною і миром перекладали на чужі плечі. Це зрозуміло, адже ніхто не хотів «програти» ще до війни. Усі зацікавлені сторони хотіли представити опонента винуватцем конфлікту.

Головне, що не було напрацьовано нічого навіть приблизно схожого на стратегію виходу з війни. Оцінюючи австрійський ультиматум сербам, автор констатує, що апелювання до міжнародного права було ефективним інструментом пропаганди, а насправді — чистісіньким блефом, оскільки в міжнародній практиці не існувало прецедентів таких подій і жодна міжнародна інституція не була уповноважена видавати щодо них офіційні документи, які мали б юридичну силу. Однак для російської, французької та британської громадської думки було важливо зробити

агресором саме Австрію, а не Росію. Втручання Німеччини заради захисту Австрії давало підстави французам почати мобілізацію та розв'язати континентальну війну. Насправді російська загальна мобілізація була першою з усіх загальних мобілізацій і почалася тоді, коли німецький уряд ще навіть не оголосив стану підготовки до війни. Британці вважали, що впродовж липня 1914 р. ніщо не свідчило про наміри Австрії чи Німеччини напасти на Росію або Францію. К. Кларк щодо британської стратегії констатував, що «байдуже, кого називати головним ворогом — Росію чи Німеччину: результат був один, оскільки британська інтервенція на боці Антанги давала змогу водночас умиротворити Росію, зв'язавши її руки, і протистояти Німеччині та стримувати її» (с. 544). Головне, що руйнувалась зв'язка Москва — Берлін, яка підважувала попередню британську стратегію підтримки балансу сил в Європі.

У післямові автор зазначив, що складність визначається поведінковими схемами, які досі трапляються на нашій політичній сцені. Як приклад, історик зазначав, що закінчує роботу над текстом у 2011—2012 рр. під час кризи спільної європейської валюти євро, що була покликана зробити неможливими нові європейські війни. Тоді всі усвідомлювали ймовірність глобальної катастрофи (обвалу євро), сподівалися, що цього не трапиться, але на додачу до спільного бажання в кожного з них були особисті (і суперечливі) інтереси. Зважаючи на системні взаємозв'язки, наслідки кожної події залежали від реакцій усіх гравців, які заздалегідь було складно спрогнозувати через непрозорість ухвалення рішень. Але міністри, яких уповноважили вирішувати кризу Єврозони, погодилися в загальних рисах, у чому взагалі суть проблеми, тоді як 1914-го глибинний розкол етичної та політичної перспектив унеможливили консенсус і руйнували довіру. Складність тодішньої кризи поставала не з розсіяння влади та відповідальності в рамках одного політико-фінансового простору, а з блискавичних взаємодій до зубів озброєних та автономних центрів влади, що боролися з різними мінливими загрозами й діяли в умовах підвищеного ризику, браку довіри й прозорості (с. 555).

Нестабільність влади в усіх причетних державах разом з мінливими об'єктивними умовами вели до політичних коливань і неоднозначних сигналів, які стали визначальними рисами довоєнних криз. Нам варто розрізняти об'єктивні чинники, що впливали на ключових політиків, та історії, які розказували самі собі й одне одному про те, що вони роблять і чому, на їхню думку, вони роблять саме це (с. 556). Наприклад, в Австрії на шляху тверезих оцінок побудови відносин з Белградом стала історія про націю молодих бандитів і царевбивць, які постійно штрикають терплячу поважну «бабцю-сусідку». Серби робили ставку на розпад Австро-Угорщини (додамо від себе — і не помилилися, адже після 1918 р. створили «Королівство Сербів, Хорватів і Словенців») і стимулювали появу югославської державницької ідеї).

На думку К. Кларка, «початок війни 1914 року — це не драма Агати Крісті, на останніх сторінках якої ми бачимо винуватця, який стоїть над трупом в оранжереї, стискаючи ще гарячий пістолет. У цій історії гарячі пістолети в руках тримають усі її головні персонажі» (с. 558). Автор піддав критиці тезу про виняткову провину

Німеччини за війну, яка була закріплена у Версальському договорі країнами-переможницями. Німці були не єдиними імперіалістами, і не лише вони піддалися параної. Жоден із трофеїв, за які змагались політики 1914 р., не був вартий подальшого катаклізму. У свідомості багатьох державних діячів надія на коротку війну й страх перед тривалою війною, здається, немовби компенсували одне одного, не даючи повною мірою оцінити ризики. У цьому сенсі головні герої 1914 р. були сновидцями: недремними, але невидючими, загубленими уві снах, але сліпими до реальності жаху, який вони ось-ось закличуть у цей світ.

Автор наріжним каменем складності подій 1914 р. вважає стрімкі зміни міжнародної системи. На жаль, історія повторилася у 2014—2026 рр., коли стрімко розпалася міжнародна система, яка виникла після завершення холодної війни, а разом із нею була зруйнована регулятивна система міжнародного права. Як наслідок — світ знову опинився в ризикованій «перехідній» фазі історичного розвитку, але зі значно більшими загрозами, зважаючи на поширення ядерної зброї та ракетних технологій, ба більше, навіть з ризиками потенційної війни за Гренландію між США та Євросоюзом. Головне, аби цього разу історія не повторилася у вигляді нової трагедії.

Надійшла / Received 15.01.2026

Andrii MARTYNOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

AN ORIGINAL LOOK
AT THE BEGINNING OF WORLD WAR I

Book review:

Christopher Clark. *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*.
Lviv: Local History, 2025. 664 p.